

Соціально-психологічне забезпечення ресоціалізації неповнолітніх засуджених в умовах реформи кримінально-виконавчої системи

Реформування кримінально-виконавчої системи України, що здійснюється в контексті виконання зобов'язань у сфері євроінтеграції та імплементації міжнародних стандартів поведінки із засудженими, зумовлює необхідність переосмислення концептуальних засад ресоціалізації неповнолітніх. Традиційна каральна модель виправлення поступається місцем реабілітаційній, в основу якої покладено принципи індивідуалізованого психологічного впливу, відновного правосуддя та активної участі громади у процесі соціальної реінтеграції. Соціально-психологічне забезпечення ресоціалізації набуває при цьому ключового значення як системний механізм цілеспрямованого формування у неповнолітнього засудженого просоціальних цінностей, поведінкових навичок і стійкої мотивації до правослухняного способу життя.

Правову основу соціально-психологічного забезпечення ресоціалізації неповнолітніх засуджених в Україні становлять Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV, Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III, Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.06.2001 № 2558-III, а також Закон України «Про пробацію» від 05.02.2015 № 160-VIII [1; 2; 3; 4]. На міжнародному рівні визначальними є положення Конвенції ООН про права дитини 1989 року, Мінімальних стандартних правил ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила, 1985) та Правил ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі (Гаванські правила, 1990) [5; 6; 7].

Соціально-психологічне забезпечення ресоціалізації неповнолітніх засуджених являє собою систему взаємопов'язаних організаційних, діагностичних, корекційних та профілактичних заходів, що здійснюються психологами, соціальними працівниками та педагогічним персоналом виховних колоній з метою цілеспрямованого формування просоціальної ідентичності особистості та підготовки неповнолітнього до повноцінного функціонування у суспільстві після звільнення. Зазначена система охоплює три взаємопов'язані компоненти: діагностичний (виявлення індивідуально-психологічних особливостей і ризиків рецидиву), корекційний (психологічна корекція деструктивних установок і поведінкових патернів) та супровідний (постпенітенціарна підтримка) [9, с. 38].

Реформа кримінально-виконавчої системи України, що активізувалася після 2016 року у зв'язку з підписанням Угоди про асоціацію з ЄС, передбачає поступову трансформацію виховних колоній у заклади нового типу — центри соціальної реінтеграції неповнолітніх. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 654-р, визначає пріоритетом не покарання, а виправлення і ресоціалізацію засуджених через розвиток психологічної служби, впровадження сучасних програм соціально-психологічної роботи та розширення участі громадських організацій [8, с. 45].

Психологічна діагностика є вихідним елементом соціально-психологічного забезпечення ресоціалізації, оскільки дозволяє виявити індивідуальні ризики рецидивної поведінки та визначити пріоритетні напрями корекційного впливу. Відповідно до статті 124 Кримінально-виконавчого кодексу України, психологічна служба установи виконання покарань проводить психологічне обстеження засуджених при надходженні до установи, складає психологічні характеристики та розробляє індивідуальні програми соціально-психологічної роботи [1]. Водночас відсутність єдиного стандартизованого інструментарію оцінки ризиків рецидиву для неповнолітніх засуджених, адаптованого до умов України, суттєво знижує надійність та порівнянність результатів діагностики між різними установами [9, с. 67].

Психокорекційні програми є центральним інструментом соціально-психологічного забезпечення ресоціалізації неповнолітніх засуджених. Ефективні програми такого типу, відповідно до міжнародного досвіду, базуються на когнітивно-поведінковому підході, розвитку навичок емоційної регуляції, формуванні критичного мислення та соціальної компетентності. Зарубіжні дослідження засвідчують, що структуровані когнітивно-поведінкові програми для неповнолітніх правопорушників знижують рівень рецидивізму на 10–30 відсотків порівняно з групами, що не проходили відповідного навчання [8, с. 89]. В Україні впровадження таких програм відбувається фрагментарно, без належної науково-методичної бази та системи оцінювання їхньої ефективності.

Залучення сім'ї до процесу ресоціалізації неповнолітнього засудженого є одним із ключових завдань соціально-психологічного забезпечення. Гаванські правила ООН 1990 року наголошують на праві кожного неповнолітнього, позбавленого волі, підтримувати регулярні контакти з сім'єю [7]. Разом із тим для значної частини неповнолітніх засуджених в Україні характерна деструктивна сімейна ситуація: дисфункціональні сімейні системи, досвід насильства та бездоглядності є типовими чинниками ризику первинної девіантної поведінки [10, с. 56]. У таких випадках соціально-психологічна робота має бути спрямована як на корекцію сімейних стосунків, так і на формування альтернативних соціально-підтримуючих мереж із залученням наставників, громадських організацій та фахівців служб у справах дітей.

Важливим напрямом реформи є розбудова системи пробації для неповнолітніх як альтернативи позбавленню волі та інструменту постпенітенціарного супроводу. Закон України «Про пробацію» від 05.02.2015 № 160-VIII передбачає здійснення наглядової, соціально-виховної та ресоціалізаційної роботи з особами, яким призначено покарання, не пов'язане з позбавленням волі, а також із особами, звільненими від відбування покарання [4]. Однак застосування пробації щодо неповнолітніх залишається недостатньо розвиненим: відсутні спеціалізовані програми пробації для цієї категорії осіб, а кадровий потенціал органів пробації не забезпечує належного рівня індивідуальної соціально-психологічної роботи з кожним підлітком [8, с. 134].

Освітні та профорієнтаційні програми у виховних колоніях виконують подвійну функцію: з одного боку, забезпечують реалізацію права неповнолітнього засудженого на освіту, закріпленого статтею 28 Конвенції ООН про права дитини [5]; з іншого — є потужним інструментом

ресоціалізаційного впливу, що підвищує самооцінку, формує перспективи майбутньої зайнятості та знижує ризик рецидиву. Психологічні дослідження свідчать, що наявність освіти та професійних навичок є одним із найбільш надійних предикторів успішної соціальної реінтеграції після звільнення [10, с. 94]. Реформа КВС передбачає модернізацію навчально-виробничих майстерень виховних колоній та запровадження дуальної освіти для неповнолітніх засуджених.

Соціально-психологічне забезпечення ресоціалізації неповнолітніх засуджених вимагає урахування специфіки групової динаміки в умовах виховної колонії. Кримінальна субкультура, що формується у закритих установах виконання покарань, становить один із найбільш потужних антиресоціалізаційних чинників: вона нав'язує неповнолітнім девіантні цінності, унеможлиблює відкриту співпрацю з персоналом та формує стійку антисоціальну ідентичність [9, с. 112]. Подолання негативного впливу кримінальної субкультури потребує цілеспрямованої роботи з малими групами засуджених, запровадження програм розвитку позитивного групового клімату та формування просоціальних неформальних лідерів у середовищі неповнолітніх.

Постпенітенціарний психологічний супровід є критично важливим, але системно недорозвиненим елементом соціально-психологічного забезпечення ресоціалізації в Україні. Кримінологічні дослідження засвідчують, що перші дванадцять місяців після звільнення є найбільш кризовим з точки зору ризику рецидиву: неповнолітній стикається з браком житла, зайнятості, соціальної підтримки та психологічної стійкості [8, с. 178]. Ефективна система постпенітенціарного супроводу має поєднувати індивідуальний психологічний патронаж, підтримку у відновленні документів і соціальних зв'язків, посередництво між звільненим і роботодавцями та залучення наставників — осіб із позитивним досвідом ресоціалізації.

Аналіз стану соціально-психологічного забезпечення ресоціалізації неповнолітніх засуджених в Україні виявляє системні проблеми організаційного та нормативного характеру. По-перше, Кримінально-виконавчий кодекс України не містить визначення поняття «соціально-психологічне забезпечення ресоціалізації» та не встановлює стандартів його змісту і якості. По-друге, співвідношення психологів до засуджених у виховних колоніях значно перевищує науково обґрунтовані нормативи, що унеможлиблює проведення повноцінної індивідуальної психологічної роботи. По-третє, відсутня міжвідомча координація між органами виконання покарань, службами у справах дітей, центрами соціальних служб для сім'ї та органами пробації, що призводить до розриву ресоціалізаційного процесу при переході від відбування покарання до постпенітенціарного супроводу [8, с. 201; 9, с. 112].

Підвищення ефективності соціально-психологічного забезпечення ресоціалізації неповнолітніх засуджених в умовах реформи кримінально-виконавчої системи потребує реалізації взаємопов'язаних заходів. По-перше, необхідно законодавчо закріпити поняття та стандарти соціально-психологічного забезпечення ресоціалізації у Кримінально-виконавчому кодексі України, запровадити обов'язкову первинну психологічну діагностику неповнолітніх із застосуванням стандартизованих інструментів оцінки ризиків.

По-друге, слід розробити і впровадити науково обґрунтовані когнітивно-поведінкові програми ресоціалізації неповнолітніх засуджених з обов'язковою оцінкою їхньої ефективності. По-третє, необхідно сформувати систему міжвідомчої координації між виховними колоніями, органами пробації, службами у справах дітей та центрами соціальних служб для забезпечення безперервності ресоціалізаційного процесу від надходження до установи до завершення постпенітенціарного супроводу. Реалізація цих заходів дозволить привести систему соціально-психологічного забезпечення ресоціалізації неповнолітніх у відповідність до міжнародних стандартів прав дитини та знизити рівень рецидивізму серед цієї категорії осіб.

Список використаних джерел

1. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>
2. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>
3. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>
4. Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19>
5. Конвенція ООН про права дитини : ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
6. Мінімальні стандартні правила ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила) : прийняті резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 40/33 від 29.11.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211
7. Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі (Гаванські правила) : прийняті резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 45/113 від 14.12.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_240
8. Бандурка О. М., Дарченко Л. М. Пенітенціарна система України : монографія. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2017. 396 с.
9. Кривуша В. І. Ресоціалізація неповнолітніх засуджених: соціально-психологічний аспект : монографія. Київ : Атіка, 2014. 224 с.
10. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Київ : Либідь, 2011. 520 с.